

Riksintresse för kulturmiljövården

Elghammar (D42)

Elghammar, foto Jan Norrman RAA

KUNSKAPSUNDERLAG

Värden

Kunskapsvärde Herrgårdsmiljön är ett exempel på stormaktstiden säteribildningar och driften av en herrgårdsmiljö som genomgår en rad förändringar avseende driften i spåren av de jordbruksreformer som skedde under 1800-talet. Herrgården är ett exempel på hur fyra hemman med ett förhistoriskt ursprung slås samman till ett säteri med 14 underlydande enheter vid storskiftets genomförande 1795 för att hundra år senare ha skiftats ytterligare vilket lett till att en rad enheter inte längre är bebyggda. Istället har det uppförts en statarbostad invid ladugården. Vid denna tid har även kvarn och tegelbruk försvunnit. Miljön har ett stort värde genom de kontinuerliga förändringar som skett på herrgården och som visar på en ständigt ”moderniserad” jordbruksdrift som bevarat inägomarkens utbredning sedan minst fyra hundra år. Herrgården gick under 1800-talet till en mer animaliebetonad produktionsinriktning, vilket illustreras av nedlagda torp, statarlängor och mejeri.

Byggnadsbeståndet har osedvanligt höga arkitekturhistoriska värden med en manbyggnad som utgör ett av de främsta byggnadsverken i empirestil i Sverige. Det är ritat av ryske kejsarens italienske empirearkitekt Giacomo Quarenghi. Ekonomibygnaderna i nyklassisk stil är ritade av Fredrik Blom.

Upplevelsevärde

Landskapsbilden med utblickar över den öppna åkermarken ner mot Lockvattnet i söder och lövskogspartier erbjuder många natursköna upplevelser. Herrgårdsmiljön med dess arkitekturhistoriskt värdefulla byggnader som är av mycket högtstående klass och unika för sin tid erbjuder stora konsthistoriska och pedagogiska kvaliteter. Miljön omfattar en rad imponerande byggnader i mönstergill ordning.

Bruksvärde

Stort värde som jordbruks- och skogbruksfastighet. Herrgårdsmiljön har med sina stora arkitekturhistoriska värden stor attraktionskraft.

Mål för att tillgodose riksintresset

- kunskapsvärde, upplevelsevärde och bruksvärde

Älghammars ställning som byggnadsminne ska bevaras liksom de platser som bär spår av herrgårdsmiljöns olika tidsskeden, t.ex. för kvarn och torp. Den omgivande miljön med alléer och ädellövskog ska vidmakthållas. Fornlämningarna ska bevaras i enlighet med KML.

Kontinuiteten i markzonering med alltjämt öppen inägomark på de lågt liggande lerjordarna och skogbeväxt utmark på höjderna ska bevaras. Vägsträckningarnas karaktär och sträckning i gränsen mellan dessa markslag ska värnas. Det ska vara möjligt att uppleva den storskaliga öppna inägomarken med utblickar över sjön och dess kontrasterande omgivning av skogsklädda höjder som bidrar till en tydlig rumskänsla i området. Bibehålla och utveckla förutsättningar för ett aktivt jord- och skogsbruk utan inverkan på riksintresseområdets värden.

Det innebär att:

- Den värdefulla bebyggelsemiljön med herrgård och tillhörande underlydande torp ska inte rivas eller förändras på ett sådant sätt att deras karaktär går förlorad. De ska underhållas med varsamhet.
- Ny bebyggelse anläggs inte i exponerade lägen, i sådana lägen att ursprunglig bebyggelse förstörs, eller att landskapsbilden påverkas negativt.
- Ängs- och hagmarker ska fortsätta att betas och att åkermarken brukas och inte planteras igen med högväxande gröda så att de öppna utblickarna försvinner.
- Alléerna i området ska underhållas.
- Fornlämningarna ska inte tas bort eller skadas.

Beskrivning

Naturgeografi

Sydsluttning ner mot sjön Lockvattnet med tvärgående höjdryggar som bildar uddar som skjuter ut i sjön. I norr vidtar höglänt moränmark med skog- och hållmark.

Dagens landskapsbild

Landskapet är omväxlande med öppen åkermark på de lägre liggande lerjordarna medan moränhöjderna präglas av bar hållmark och barrskog i de högre avsnitten och lövskog i de lägre delarna. I väster, där man kommer in i Älghammar-området, liksom i anslutning till herrgården finns större partier med ädellövskog dominerade av ek. Den ädellövskog som omger herrgården var under 1800-talet en engelsk park. Delar av stränderna präglas av en trädrida men runt huvudbyggnaden och öster om denna är det öppet utmed sjöstranden. Här finns någon enstaka brygga. Till herrgården, men utanför riksintresseområdets gräns, hör även skogsmark norrut samt de skogsklädda höjderna utmed Lockvattnets västra strand. I det senare området finns enstaka torp kvar.

Dagens brukande

Jordbruk och skogsbruk. Befintliga hus är i bruk. Omfattande jaktverksamhet, tydlig genom jaktorn.

Dagens bebyggelsestruktur

Herrgård med intilliggande arbetarbostäder, ekonomibyggnader och något enstaka torp.

Huvudbyggnad från 1810, färdigställd mot slutet av 1830-talet. Byggnaden uppförs för den svenske ambassadören i St Petersburgs räkning av den där verksamme arkitekten Giacomo-Quarenghi. Byggnaden är i empirestil. Byggarbetena leddes av Fredrik Blom som även kom att påverka utformningen och som ritade ekonomibyggnaderna, bl.a. ett orangeri.

Byggnaderna är överlag i mycket gott skick och de är i bruk för åretruntboende alternativt sommarboende. Sydväst om Riksintresseområdet ligger Skoghult, en jaktstuga i nationalromantisk stil med fjällpanel som är ovanligt, näst intill överdrivet, rik på detaljer och i behov av ett visst underhåll (våren 2010).

Historiska skikt

Förhistoria - Förhistorisk bebyggelse antyds genom ett yngre järnåldersgravfält vid Oxbacken väster om ladugårdarna. I övrigt saknas förhistoriska lämningar med undantag av två stenyxor som påträffats i närområdet.

Nyare tid - På 1500-talet finns fyra landbohemman i Älghammar som år 1599 slås samman till ett säteri. Vid storskiftet, karta år 1795, syns en mangård och ekonomigård i samma läge som idag. Vid denna tid består mangården av en huvudbyggnad längst söderut på näset med fyra flygelbyggnader norr om denna. Näset är vattenomflutet genom en ”grävd vallgrav” över vilken det leder en bro. Marken ligger i två gårdar och till säteriet hör 14 underliggande torp eller arrendegårdar samt någon enstaka stuga. Till säteriet hör också en krog i öster, en kvarn i norr och ett tegelbruk med ugn ca 500 meter norr om mangården.

Efter ägarbyte uppförs en ny huvudbyggnad 1810 som färdigställs först mot slutet av 1830-talet. Byggnaden uppförs för den svenske ambassadören i St Petersburgs räkning av den där verksamme arkitekten Giacomo-Quarenghi. Byggnaden är i empirestil. Byggarbetena leddes av Fredrik Blom som även kom att påverka utformningen och som ritade ekonomibygnaderna. Vid Skoghult i väster, utanför riksintresseområdet, uppförs en jaktstuga under 1800-talet.

Vid slutet av 1800-talet har markerna skiftats än mer och Häradskartan visar att fem brukningsenheter i den norra delen av Elghammars domäner, i närområdet till herrgården har försvunnit. Istället återfinns det betydligt fler byggnader invid huvudgården, vilket tydligt visar på ett skifte i jordbruket mot effektivisering. Idag finns endast Smedstorp, Erlingstorp och Bergholm kvar i den norra delen av ägorerna runt herrgården.

Värdetext 1987

Herrgårdsanläggning i nyklassicistisk stil med bostäder och ekonomibygnader som speglar olika sidor av livet på en herrgård. Manbyggnad och stall är ritad av italienaren Quarenghi och räknas som det främsta exemplet i landet på empiristilen.

Historiska näringar

Tegelbruk och kvarn 1795. Jordbruk med stort antal torp som successivt minskar i antal samtidigt som det uppförs stora ladugårdar och statarbostäder invid herrgården. De senare hör samman med en ökande inriktning på animalieproduktion och mejeriverksamhet.

Kommunikation

Det äldre vägnätets sträckning kan utläsas genom kartor som visar att det i slutet av 1700-talet låg en krog i öster invid Lockvattnets strand (nu helt borta). I väster låg det förr en grindstuga där godsets inägomark började. Från herrgården och norrut finns det alltså kvar långa partier av en allé.

Samhällsfunktioner

Makt

Säteribildning 1599, ägs av adelssläkter fram till idag.

Vems landskap

Godslandskap, adelns landskap tillkommet under stormaktstiden, präglad av 1800-talets jordbruksreformer.

Visuella/historiska samband

Mangården ligger i ett framträdande läge på ett näs i sjön med en engelsk park mellan Corps de logi och ekonomibygnaderna. Huvudbyggnaden vänder sig ut mot sjön.

Koppling till naturgeografi

Mangårdens typiska placering på en markant, utskjutande udde i en sjö, tidigare avskild genom en vallgrav.

Administrativa uppgifter

Namn och identitet: Elghammar (D42)

Kommun: Gnesta

Socken: Björnlunda

Karaktärstyp: Herrgårdslandskap

Karaktärsord: Herrgårdsmiljö, corps de logi, ekonomibyggnader, orangeri, byggnadsminne, statabostad, arbetarbostäder, park, alléer, ädellövskog, torp, övergivna bebyggelseplatser, storskaligt åkerbruk.

Befintliga skydd

Byggnadsminne, 3 kap. KML. Älghammar enligt beslut 1983-09-23.

Fornlämningar, 2 kap. KML

Riksintresseområde för kulturmiljövården 3kap.6§ MB

Riksintresseområde för naturvården, 3 kap.6§MB - Båvenområdet

Riksintresse för friluftslivet 3 kap. 6 § MB – Båvenområdet

PBL 8 kap. §13, 14, 17.

Biotopskydd för ädellövskog, alléer, vattendrag.

Uttolkning av gräns 2014

Riksintresset omfattar merparten av den hävdade inägomarken. I nordost omfattas Erlandstorp och Nilslund – Bergholm vilka alltjämt är bebodda torp i anslutning till herrgårdens inägomark.

Tid	Bebyggelse	Markanvändning	Kommunikation	Samhällsideologi Makt/sociala	Karaktärsområden/ -lämningar Illustrationsförslag
Yngre järnålder	Antyds – 1 gravfält - Oxbacken, 28 högar, 2 stensättningar			Kolonisation – yngre järnålder	
1500-talet	Fyra landbohemman i Älghammar	Jordbruk, gränsen m. inägo-utägomark ligger trol. utlagd.		Adeln äger gårdarna	
År 1599	Enheterna slås samman till säteri		Väg, öst-västlig huvudstråk		Sockenkarta fr 1600-talet som visar väg o. Älghammars bebyggelse.
Storskifteskarta 1795	Mangård, ekonomigård i samma läge som idag. Huvudbyggnad m fyra ”flyglar”, vallgrav, 14 torp o. arrendegårdar	Omfattande inägomark, odlad av torpare o. arrendebönder, jordbruk	Väg m. samma sträckning som idag, Grindstuga i V, krog invid nu övergiven väg vid Lockvattnet i Ö.	Kvarn, tegelbruk N om herrgården	1795 års kartbild m. antalet brukningsenheter, gården, vägsträckningar, detaljbild på herrgårdsmiljön med tegelbruket, kvarnen, krogen
1810-30-talet	Ny huvudbyggnad, ritad av Giacomo Quarenghi, nya ekonomibygnader – av F Blom	Jordbruk, Sommarbostad för ryske ambassadören			Foton på Corps de logi i empirestil, alléerna
Slutet av 1800-talet, (Häradskartan)	Herrgårdsbebyggelse m parkanläggning, 5 brukningsenheter, statarbostad vid herrgården	Jordbruk, ev ökad animalieproduktion (kopplad till statarna) Skogshult - jaktstuga	Öst-västlig väg består, väg via krogen borta	Kvarn, tegelbruk borta	Statarbostaden, ekonomibygnaderna, parken
1900-talet	Välbevarad herrgårdsmiljö, 3 torp: Smedstorp, Erlands-torp, Bergholm	Jordbruk – skogsbruk – igenplanterade åkrar	Öst-västlig vägsträckning i bruk, delar av alléerna består	Kontinuerligt i adelssläkts ägo. Konsertkvällar för allmänheten	Smedstorp, Erlands-torp, Bergholm Vy ner mot Lockvattnet, herrgården sedd fr Lockvattnet, foto från konsertkväll. Arbetarbostäder, Smedstorp.